KAROL SIEMASZKO*

**MATYLDA CHORZELSKA (1892–1943). FARMACEUTKA,
ŻOŁNIERKA, ZASTĘPCA SENATORA****MATYLDA CHORZELSKA (1892–1943). A PHARMACIST,
SOLDIER, DEPUTY SENATOR**

Matylda Chorzelska (1892–1943), doctor of pharmacy, activist of the Polish Women's Legionnaires' Union, deputy senator in 1938–1939. She was the first woman to obtain a doctorate degree employed at the Faculty of Medicine of the Stefan Batory University in Vilnius. She belonged to the generation that won the independence of Poland and at the same time witnessed the fall of the state in September 1939. She died in Vilnius in October 1943.

Słowa kluczowe: zastępca senatora, Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie, Związek Legionistek Polskich

Key words: deputy senator, Stefan Batory University in Vilnius, Women's Legionnaires' Union

* **Dr Karol Siemaszko**, Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, karolsiemaszko@wp.pl, <https://orcid.org/0000-0002-9241-7094>

Matylda Chorzelska była przedstawicielką pokolenia, które doświadczyło dramatu obu wojen światowych, było świadkiem odrodzenia państwa polskiego i jego dramatycznego upadku po zaledwie 20 latach niepodległości. Urodziła się 23 marca 1892¹ w Częstochowie, a więc na terenie Królestwa Kongresowego. Jej rodzicami

¹ Rok urodzenia M. Chorzelskiej budzi pewne wątpliwości. W swoim spisanim odręcznie życiorysie, znajdującym się w aktach personalnych w zespole archiwalnym Uniwersytetu Stefana Batorego, M. Chorzelska jako datę urodzenia podała 25 marca 1892 r., natomiast 25 marca 1888 r. jako data jej urodzenia pojawia się w kwestionariuszu personalnym wypełnionym pismem maszynowym. W publikacji A. Bolewskiego i H. Pierzchały, *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, jako rok urodzenia Chorzelskiej wskazano 1893 r.

byli Ludwik i Teodozja z Borzęckich². Uczęszczała do częstochowskiego liceum, a po maturze rozpoczęła pracę jako uczennica aptekarska w aptece prowadzonej w Częstochowie przez znanego działacza społecznego Franciszka Nowaka³. Prawdopodobnie jeszcze przed I wojną światową przebywała w Kijowie, gdzie angażowała się w działalność organizacji niepodległościowych⁴. Studia farmaceutyczne rozpoczęła na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, natomiast po wojnie przeniosła się na Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie [dalej też: USB]⁵. W trakcie I wojny światowej czynnie zaangażowała się w walkę o niepodległość Polski. Wstąpiła w szeregi konspiracyjnej Polskiej Organizacji Wojskowej, natomiast w okresie wojny polsko-bolszewickiej służyła w Ochotniczej Legii Kobiet w stopniu plutonowej⁶. Służbę wojskową zakończyła 17 października 1921 r., służąc w Obozie Wyszukolenia Oficerów Wojsk Łączności w Zegrzu⁷. W listopadzie 1923 r. Chorzelska uzyskała dyplom magistra farmacji⁸, znajdując się w gronie pierwszych absolwentów USB. Następnie przez sześć miesięcy pracowała pod kierunkiem prof. M. Favrela na Wydziale Farmaceutycznym Uniwersytetu w Nancy, gdzie 30 lipca 1924 r. uzyskała stopień naukowy doktora farmacji, na podstawie pracy *Nouvelles methodes de dosage du potassium et le de l'acide tertiriqua*⁹. Należy wspomnieć, że uchwały w sprawie wysłania M. Chorzelskiej na dalsze studia do Nancy zarówno Rada Wydziału Lekarskiego, jak i Senat Uniwersytetu Stefana Batorego podjęły jednogłośnie¹⁰, co oznacza, że cieszyła się ona w środowisku uniwersyteckim opinią dobrego naukowca. Była pierwszą kobietą na Wydziale Lekarskim USB, która uzyskała stopień naukowy doktora¹¹.

Matylda Chorzelska została zatrudniona na Uniwersytecie Stefana Batorego jeszcze zanim uzyskała magisterium. W okresie od 1 czerwca 1922 r. do 15 września 1923 r. pracowała bowiem jako laborantka farmaceutyczna w II Klinice Chorób Wewnętrznych w Szpitalu Garnizonowym na wileńskim Antokolu¹², a następnie od 15 września 1923 r. do 31 sierpnia 1937 r. jako starszy asystent w Zakładzie Chemii

² *Vide* Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas w Wilnie [dalej: LCVA], 70/1(I)Bb/629, k. b.p.a.; także A. Magowska, *La pharmacie française à l'origine du développement de la pharmacie en Pologne durant la période de l'entre-deux-guerres*, „Revue d'Histoire de la Pharmacie” 2000, nr 328, s. 457.

³ *Ibidem*.

⁴ Pismo A. Zagórskiej do ministra skarbu z 11 kwietnia 1938 r., Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], sygn. akt 2/308/0/5/19, k. 73.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ S. Trzebiński, *Wydział Lekarski Uniwersytetu Stefana Batorego w latach 1919–1929*, Wilno 1931, s. 34.

⁹ LCVA, sygn. akt 70/1(I)Bb/629, k. b.p.a.

¹⁰ Wniosek Rady Wydziału Lekarskiego USB z 18 stycznia 1924 r., sygn. akt CANL 70/1(I)Bb/629, k. b.p.a.

¹¹ B. Urbanek, *Kariery naukowe kobiet na Wydziale Lekarskim USB w Wilnie w okresie międzywojennym (1919–1939)*, „Medycyna Nowożytna” 2018, t. 24, z. 1, s. 89.

¹² *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia uniwersytetu Wileńskiego*, Tom 2, s. 406 i 462), także *Spis wykładów i skład uniwersytetu w roku akademickim 1921/1922*, s. 53

Farmakologicznej na Wydziale Lekarskim USB¹³. Zakład ten, kierowany od 1923 r. przez prof. Władysława Karaffa-Korbutta, był jedną z lepiej wyposażonych jednostek naukowych na Wydziale Lekarskim USB¹⁴ — jego inwentarz w 1929 r. liczył 352 pozycje o łącznej wartości 6066 zł¹⁵.

W trakcie pracy naukowej Matylda Chorzelska borykała się z problemami kwaterunkowymi. W zachowanej teczce personalnej znajduje się jej wniosek o przydzielenie jej jednego lub dwóch pokoiów mieszkalnych w którymkolwiek z uniwersyteckich gmachów¹⁶. W uzasadnieniu swojego podania Chorzelska wskazała, że w okresie pracy na uniwersytecie, a więc od 1922 r. jedynie przez trzy lata korzystała z mieszkania uniwersyteckiego w budynku przy ulicy Objazdowej 2, w 1928 r. jednak pozbawiono ją tego lokum. W odpowiedzi na ten wniosek 6 sierpnia 1929 r. przyznano jej dwa pokoje mieszkalne, bez kuchni, w budynku przy ul. Wielkiej 24, które uprzednio zajmował prof. Marian Hłasko. Mieszkanie to zajmowała Chorzelska do końca życia, także po przejściu na emeryturę.

W 1932 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [dalej: MWRiOP] odmówiło Chorzelskiej przedłużenia nominacji na stanowisku starszego asystenta w Zakładzie Chemii Farmaceutycznej USB. W piśmie z 3 czerwca 1932 r. wskazano, że niemożliwe jest przychylenie się do wniosku Senatu USB w sprawie przedłużenia Chorzelskiej nominacji ze względu na treść art. 92 rozporządzenia Prezydenta RP z 24 lutego 1928 r. o stosunku służbowym profesorów państwowych szkół akademickich i pomocniczych sił naukowych tych szkół¹⁷. Zgodnie z tym przepisem nominacja starszych asystentów mogła być ponawiana jedynie przez sześć lat, a w sytuacji gdy starszy asystent uzyskał tytuł docenta — przez 10 lat. Tylko w wyjątkowych przypadkach minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego mógł zezwolić na kolejne mianowanie starszego asystenta, ale najwyżej przez trzy następne lata.

W lipcu 1932 r. Senat USB na wniosek Rady Wydziału Lekarskiego zwrócił się z ponownym wnioskiem o przedłużenie Chorzelskiej nominacji na stanowisko starszego asystenta. Ministerstwo w piśmie z 27 sierpnia 1932 r. odmówiło jednak przedłużenia nominacji wobec przekroczenia przez Chorzelską okresu zatrudnienia na stanowisku starszego asystenta¹⁸. Z podobnym wnioskiem Senat zwrócił się do MWRiOP w maju 1933 r., wnosząc o przedłużenie umowy z Chorzelską na rok akademicki 1934/1935¹⁹. W przywołanym wniosku wskazano, że dr Chorzelska jest poważnym

¹³ *Ibidem*, także S. Trzebiński, *Wydział Lekarski Uniwersytetu Stefana Batorego w latach 1919–1929*, Wilno 1931, s. 30 i 89. *Vide* także W. Sukiennicki, *Společnosť Akademická Uniwersytetu Stefana Batorego na Obczyźnie*, Londyn 1950, s. 119

¹⁴ K. Klimasz, *Rozwój diagnostyki laboratoryjnej w polskich ośrodkach akademickich do 1939 roku*. Cz. III. Okres dwudziestolecia międzywojennego, „Sensus Historiae” 2018, nr 1, s. 145.

¹⁵ *Ibidem*, s. 145.

¹⁶ Wniosek z 8 lutego 1929 r., sygn. akt CANL 70/1(I)Bb/629, k. b.p.a.

¹⁷ Dz.U. z 1928 r. nr 24, poz. 204.

¹⁸ Pismo MWRiOP z 27 sierpnia 1932 r., LCVA, sygn. akt 70/1(I)Bb/629, k. b.p.a.

¹⁹ Wniosek z 7 maja 1933 r. w sprawie przedłużenia umowy M. Chorzelskiej.

pracownikiem naukowym, zatrudnionym od 11 lat w Zakładzie Chemii Farmaceutycznej, opublikowała drukiem 12 prac, w tym podręcznik, *Analiza i preparatyka farmaceutyczna*²⁰. Podkreślano, że zatrudnienie Chorzelskiej jest niezbędne, ponieważ Zakład Chemii Farmaceutycznej prowadzi nie tylko zwyczajne, obowiązkowe ćwiczenia dla studentów, ale także ćwiczenia z dziedziny gazów bojowych.

Obok wspomnianego podręcznika i rozprawy doktorskiej wśród prac M. Chorzelskiej trzeba wymienić także artykuł *Metoda kolorometryczna oznaczania ilościowego soli antymonu*, opublikowany na łamach „Wiadomości Farmaceutycznych” w 1927 r. Należy podkreślić, że Chorzelka była doceniana za prowadzoną pracę naukową, np. w roku akademickim 1934/1935 przyznano jej nagrodę za pracę naukową z funduszu im. Józefa Piłsudskiego²¹.

Matylda Chorzelka, prawdopodobnie z uwagi na podupadające zdrowie, w okresie od 1 października 1930 r. do 31 grudnia 1930 r. przebywała na urlopie zdrowotnym, a z początkiem września 1935 r. przeszła na emeryturę. Nadal jednak była związana z Wydziałem Lekarskim USB i przyjęła posadę starszego asystenta kontraktowego w Zakładzie Chemii Farmaceutycznej. Jak wynika z zachowanych akt personalnych, Chorzelka otrzymywała świadczenie emerytalne w wysokości 120,90 zł, natomiast jako pracownik kontraktowy uniwersytetu otrzymywała wynagrodzenie w wysokości 260 zł miesięcznie. Pracę w charakterze starszego asystenta kontraktowego Chorzelka zakończyła 31 sierpnia 1937 r., na co z pewnością miał wpływ bardzo zły stan jej zdrowia²². Jak wynika z zachowanych dokumentów, farmaceutka dwukrotnie została poddana leczeniu operacyjnemu: w październiku i listopadzie 1935 r.²³

Równolegle do działalności naukowej Chorzelka angażowała się również w działalność społeczną, była bowiem członkinią i prominentną działaczką Związku Legionistek Polskich. Była to organizacja zrzeszająca żołnierki służące w latach 1918–1922 w szeregach Ochotniczej Legii Kobiet. Prezesem Związku Legionistek przez cały okres jego istnienia była ppłk. Aleksandra Zagórska — komendantka Ochotniczej Legii Kobiet. Legia miała przede wszystkim charakter samopomocowy, a jej rozwiązanie z dniem 1 lutego 1922 r. sprawiło, że wiele żołnerek znalazło się w bardzo trudnej sytuacji życiowej, bez należytego wsparcia ze strony państwa²⁴. Do trudnego materialnego położenia członkiń Związku Legionistek Polskich nawiązywała również Chorzelka, wspominając w jednym z pism do Zarządu Głównego, że „element nasz jest dziś

²⁰ Confer M. Chorzelka, A. Filemonowicz, *Analiza i preparatyka farmaceutyczna: podręcznik przeznaczony do użytku studentów farmacji, medycyny, aptekarzy i lekarzy*, Warszawa 1934, ss. 368.

²¹ W. Staniewicz, *Przemówienie inauguracyjne J.M. Rektora Dr. Witolda Staniewicza, wygłoszone na otwarciu roku akademickiego 1935/36 dnia 11 października 1935 r. w Auli Kolumnowej Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Wilno 1935, s. 9.

²² Kwestionariusz personalny M. Chorzelskiej, LCVA, sygn. akt L 70/1(I)Bb/629, k. b.p.a.

²³ Pismo Państwowego Zakładu Emerytalnego z 13 lipca 1938 r., LCVA, sygn. akt 70/1(I)Bb/629, k. b.p.a.

²⁴ W. Kiedrzyńska, *Zarys Historii Wojennej O.L.K. (Ochotnicza Legia Kobiet)*, Warszawa 1931, s. 38–39.

niesłuchanie bierny, co poniekąd można tłumaczyć biedą wśród członkiń, z pośród których prawie 50% jest bezrobotnych”²⁵.

Matylda Chorzelska została wybrana do Zarządu Głównego Związku Legionistek Polskich już w czasie zjazdu organizacyjnego, który odbył się w Warszawie w dniach 6–7 kwietnia 1929 r.²⁶ Chorzelska sprawowała funkcję przewodniczącej sekcji obrony przeciwgazowej tej organizacji. Zaangażowanie w działalność stowarzyszenia sprawiło, że w czasie walnego zjazdu delegatek, który odbył się 10 października 1936 r. ponownie została wybrana na członka zarządu i wiceprezesa Związku Legionistek²⁷. Na marginesie należy odnotować, że M. Chorzelska uzyskała 36 głosów, podczas gdy uprawnionych do głosowania było 47 delegatek²⁸. Za kandydaturą M. Chorzelskiej optowała także przewodnicząca Związku Legionistek ppłk A. Zagórska²⁹.

Matylda Chorzelska angażowała się również w działalność organizacji na szczeblu terenowym. Od 8 października 1933 r. sprawowała bowiem funkcję wiceprezesa Zarządu Wojewódzkiego Związku Legionistek Polskich oddział w Wilnie. Natomiast w 1934 r. była delegatką Związku Legionistek do Zarządu Wojewódzkiego Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny³⁰. W tym samym czasie, mając na względzie samopomocowy charakter tej organizacji, starała się o pozyskanie środków finansowych na dożywianie dzieci i ubogich byłych wojskowych zamieszkujących Wileńszczyznę³¹. Działalność społeczna Chorzelskiej została doceniona przez władze państwowe — 11 listopada 1936 r. odznaczono ją, a także dwie inne działaczki Związku Legionistek z Wilna Srebrnym Krzyżem Zasługi³².

Matylda Chorzelska podejmowała także działania o charakterze politycznym. W trakcie kampanii wyborczej przed wyborami do Senatu w 1935 r. optowała za kandydaturą gen. Mikołaja Osikowskiego³³. Poparcie udzielone Osikowskiemu przez wileński oddział Związku Legionistek Polskich nie okazało się jednak wystarczające do zdobycia mandatu senatorskiego, generał został bowiem wybrany jedynie zastępcą senatora z województwa wileńskiego

²⁵ Pismo M. Chorzelskiej do Zarządu Głównego Związku Legionistek Polskich, AAN, sygn. akt 2/389/0/6/4, k. b.p.a.

²⁶ Protokół Zjazdu Organizacyjnego Związku Legionistek Polskich 6–7 kwietnia 1929 roku, AAN, sygn. akt 2/389/0/2/2, k. b.p.a.

²⁷ Protokół Komisji Skrutacyjnej Walnego Zebrania Delegatek Związku Legionistek Polskich, AAN, sygn. akt 2/389/0/2/5, k. b.p.a.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Protokół III Zjazdu Delegatek Związku Legionistek Polskich, AAN, sygn. akt 2/389/0/2/5, k. b.p.a.

³⁰ *Confer Rocznik Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny Województwa Wileńskiego*, Wilno 1934, s. 16 i 30.

³¹ Pismo Zarządu Głównego Związku Legionistek Polskich do gen. R. Góreckiego z 6 lutego 1934 r., AAN, sygn. akt 2/389/0/5/13.

³² Pismo prezesa oddziału wojewódzkiego Związku Legionistek Polskich do Zarządu Głównego, AAN, sygn. akt 2/389/0/6/4, k. b.p.a.

³³ Pismo M. Chorzelskiej do Zarządu Głównego Związku Legionistek Polskich z 2 sierpnia 1935 r., AAN, sygn. akt 2/389/0/5/13.

Zgodnie z przyjmowaną przez piłsudczyków koncepcją Senatu jako „izby zasłużonych”, czynne prawo wyborcze do Senatu przyznano osobom, które ukończyły 30. rok życia; obywatelom odznaczonym: Orderem Orła Białego, Orderem Virtuti Militari, Krzyżem lub Medalem Niepodległości, Krzyżem Walecznych, Orderem Odrodzenia Polski lub Krzyżem Zasługi; obywatelom, którzy ukończyli szkołę wyższą lub zawodową stopnia licealnego, liceum pedagogiczne albo szkołę podchorążych, a także obywatelom, którzy ukończyli szkołę równorzędną z wymienionymi wcześniej lub posiadali stopień oficerski. Czynne prawo wyborcze do Senatu mieli również obywatele piastujący stanowiska z wyboru w samorządzie terytorialnym, gospodarczym, w zarządach organizacji gospodarczych i zawodowych, przewodniczący zarządów kół miejscowych stowarzyszeń wyższej użyteczności, a także członkowie zarządów wyższych szczebli tych zrzeszeń.

Matylda Chorzelska jako pracownik uniwersytetu i działaczka społeczna zaliczała się zatem do kategorii osób, którym na mocy ordynacji wyborczej do Senatu przyznano czynne prawo wyborcze. Miała prawo uczestnictwa w wyborczych zebraniach obwodowych, na których wybierano członków wojewódzkiego kolegium wyborczego, które z kolei dokonywało wyboru senatorów i ich zastępców z danego województwa. Wydaje się, że Chorzelska była członkiem takiego wileńskiego kolegium, ponieważ dość często na zastępców senatorów wybierano właśnie osoby zasiadające w tym gremium³⁴.

Nie budzi wątpliwości, że wybór wileńskiej farmaceutki na zastępcę senatora w listopadzie 1938 r. wynikał z jej działalności niepodległościowej, społecznej i naukowej. Wydaje się przy tym, że poglądy Chorzelskiej były bliskie rządzącym od 1926 r. piłsudczykom, skoro aktywnie działała w organizacji o proveniencji piłsudczykowskiej. Chorzelska wprawdzie nie miała okazji zasiąść w Senacie, ponieważ w ostatniej — zaledwie kilkumiesięcznej — V kadencji Senatu II Rzeczypospolitej nie doszło do wygaśnięcia bądź utraty mandatu przez żadnego z senatorów wybranych w listopadzie 1938 r. w województwie wileńskim. Niemniej piastowanie przez Chorzelską funkcji zastępcy senatora można bez wątpienia uznać za ukoronowanie jej działalności społecznej.

W 1939 r. ponownie doceniono społeczną działalność Chorzelskiej, została ona bowiem odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi postanowieniem Prezydenta RP z dnia 10 marca 1939 r.³⁵ Odznaczenie wręczył jej wojewoda Artur Maruszewski podczas ceremonii w sali konferencyjnej urzędu wojewódzkiego w Wilnie 14 sierpnia 1939 r.³⁶ Chorzelska jako aktywna uczestniczka walk o niepodległość została odznaczona również Medalem Niepodległości.

Niewiele wiadomo o działalności Chorzelskiej po zajęciu Wilna we wrześniu 1939 r. przez Armię Czerwoną, a następnie jego wcieleniu do Republiki Litewskiej. Ostatnia zachowana korespondencja Chorzelskiej z administracją litewskiego już

³⁴ K. Siemaszko, *Instytucja zastępcy senatora w latach 1935–1939*, „Przegląd Sejmowy” 2019, nr 3, s. 85.

³⁵ MP z 1939 r. nr 59, poz. 110.

³⁶ *Dekoracja Krzyżami Zasługi*, „Kurier Wileński” 16 VIII 1939, nr 224, s. 5.

uniwersytetu nosi datę 16 maja 1941 r. i dotyczy pozyskania zaświadczenia o zatrudnieniu na byłym polskim uniwersytecie i wysokości wypłacanego jej wynagrodzenia³⁷. Chorzelska prawdopodobnie nie brała udziału w tajnym nauczaniu prowadzonym przez profesorów USB w Wilnie. Tajny uniwersytet rozpoczął działanie niemal natychmiast po zamknięciu 15 grudnia 1939 r. przez władze litewskie polskiego uniwersytetu³⁸. Wykłady prowadzono również na wydziale lekarskim i oddziale farmaceutycznym. Wiadomo, że w tajne nauczanie był zaangażowany dawny przełożony Chorzelskiej, W. Karaffa-Korbutt. Natomiast w literaturze nie wymienia się jej nazwiska wśród pracowników zaangażowanych w działalność podziemnego uniwersytetu w Wilnie³⁹. Trzeba zauważyć, że Chorzelska była już wówczas emerytowanym pracownikiem uczelni, a także osobą bardzo schorowaną i zapewne to właśnie zły stan zdrowia nie pozwolił jej na zaangażowanie się w konspiracyjne nauczanie.

Matylda Chorzelska zmarła w Wilnie w 1943 r., prawdopodobnie w październiku. Dokładna data jej śmierci nie jest znana, natomiast nie budzi wątpliwości, że jej zgon miał charakter naturalny⁴⁰. Zapewne przyczyną śmierci była choroba, z którą zmagала się co najmniej od połowy lat trzydziestych.

Życiorys Chorzelskiej — żołnierka, naukowiec, działaczki społecznej i zastępcy senatora II Rzeczypospolitej — jest w istocie dość typowy dla pokolenia, które wzięło udział w walkach o niepodległość państwa, a następnie zaangażowało się w jego budowę i było świadkiem jego klęski i upadku we wrześniu 1939 r. Trudne życiorysy wielu przedstawicieli tego pokolenia, działaczy państwowych, naukowców, artystów często kończą się tragicznie w okresie II wojny światowej albo w czasach tuż po jej zakończeniu lub na emigracji. Los oszczędził Chorzelskiej tragicznego końca, zmarła bowiem w czasie okupacji, jednak do jej śmierci nie przyczyniło się prześladowanie przez okupantów. Niemniej świadomość upadku państwa, o którego niepodległość z takim zaangażowaniem walczyła, musiała być dla niej ciężkim doświadczeniem życiowym. Doktor Chorzelska nie pozostawiła potomstwa, przez całe życie była bowiem panną, nie udało się również ustalić miejsca jej pochówku.

³⁷ Pismo M. Chorzelskiej z 16 maja 1941 r., LCVA, sygn. akt 70/1(I)Bb/629, k. b.p.a.

³⁸ L. Zasztowt, *Alma Mater Vilnensis clandestina 1939–1945*, „Lithuania” 1994, nr 4, s. 108.

³⁹ *Ibidem*, s. 111–112.

⁴⁰ A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich pracowników nauki...*, s. 115.